

Олена АПЧЕЛ

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ХАРАКТЕР ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ТЕАТРУ ЯК ЯВИЩА СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

Документальний театр як вид сучасного театру являє собою багатовимірне явище сучасної «посттрадиційної» культури або «ПОСТ-культури» (В.В. Бичков) і для його дослідження не достатньо лише засобів мистецтвознавчого аналізу. Актуальним є вивчення такого виду театру, що потребує звернення до багатьох дисциплін гуманітарного циклу з комплексним підходом, побудованим на методах, напрацьованих культурологічними дослідженнями. Завдання культурології, яка оформилася як наука лише в ХХ ст., набагато ширші від мистецтвознавства, що вивчає тільки одну, хоч і найважливішу складову поняття культури — мистецтво.

На мистецтвознавчому рівні дослідження базується на мислєдіяльнісному підході до аналізу документального театру, дослідженні його походження, соціально-естетичної суті мистецтва, його конкретних форм, жанрових модифікацій, характеру функціонування, окремих технологій, стилістичної спрямованості тощо. Де мистецтвознавство у широкому розумінні як наука про мистецтво і художню культуру в цілому недостатньо повно розкриває предметно-об'єктну сферу. Сучасна наука, визнаючи складність навколишньої дійсності, дістається висновків, що використання вузько спеціалізованих підходів не може розкрити будь-яку проблему повністю. Тому, чим ретельніше вивчається конкретна предметно-об'єктна сфера, з використанням наявних досягнень різних наук, об'єктом яких є людина і соціум, тим надійніше дослідження буде наближатися до об'єктивного знання.

Метою дослідження є аналіз можливості використання суміжних з традиційним мистецтвознавством галузей наук у дослідженні такого виду сучасного мистецтва театру як документальний театр, базуючись на мистецтвознавчому і культурологічному підходах. Для вирішення завдань дослідження необхідно проаналізувати: 1) стан сучасних гуманітарних міждисциплінарних досліджень в сфері мистецтва і культури; 2) утвердження необхідності для дослідження

документального театру, як окремого виду, мистецтвознавчої традиційної методологія з її ґрунтовними поняттями аналізу твору мистецтва; 3) використання таких міждисциплінарних термінів як: дисипативна система, аттракторний стан мистецтва, пост культура тощо, що найповніше розкривають багатовимірність і процесуальність документального театру; 4) відхід в документальному театрі від традиційної драматичної конструкції на прикладі концепції постдраматичного театру.

Сучасний етап суспільного розвитку висуває нові вимоги до інтелектуальної творчості (частиною якої є мистецтво театру), що розкриває свій потенціал в умовах інноваційного перетворення соціального світу. З одного боку, серйозні зміни зазнають соціальні взаємодії в сфері культури і духовного життя, а також — умови створення, трансляції та відтворення результатів інтелектуальної діяльності. Соціальний контекст сучасного наукового знання, прискорення процесів глобалізації та інформатизації, домінування матеріальних потреб і інтересів людей над духовною сутністю припускають перегляд ціннісно-сміслових пріоритетів науки та творчості.

З іншого боку, соціокультурні фактори науки ХХІ ст. радикально змінюють свій зміст. Розширення інформаційного простору, тенденції інтеграції та гуманізації наукового пізнання, досягнення в області синергетики тощо, дозволяють вважати, що детермінізм і лінійність як провідні принципи класичного наукового знання змінюються біфуркаційним підходом при оцінці сценарію розвитку того чи іншого явища. Де творчість, як колективна, так і індивідуальна, набуває особливого значення. Така ситуація виводить дослідження документального театру у бік звернення до наукового апарату соціології, комунікації та філософії мистецтва.

Про перспективність такої наукової стратегії свідчить упровадження у театрознавчий обіг 1970–1990-х розроблених у зарубіжній і вітчизняній літературі понять «культурна реальність» (В. П. Іванов), «соціально-культурна реальність» (Т. Лукман, П. Л. Бергер, О. М. Семашко, Є. І. Суїменко) [1], як підґрунтя осмислення змісту соціокультурної трансформації і модернізації, у тому числі в Україні (Л. Г. Іонін, С. Л. Катаєв, А. А. Ручка). Спроби визначення категорій «художня реальність» (наприклад, А. Є. Єфремов), «соціально-художня реальність» (наприклад, О. М. Семашко) і «театральна-художня реальність», а в структурі театру — «театр як соціально-культурний інститут» (В. Н. Дмитрієвський). Системність характеристик, закладених в основу цих понять, доводить зростання інтересу науковців до висвітлення соціально-культурних параметрів театральної творчості, а також тих просторово-часових ознак, які визначають трансформацію її суттєвих рис.

Мистецтво модерну і постмодерну (розуміємо поняття «постмодерн» як стан культури після трансформацій, яким піддалися класичні принципи в науці, літературі та мистецтві, в кінці XIX — на початку XX ст.) мистецтво за своєю природою схильне до різних форм новаторства і пошуків оновлення художньої мови. Через низку фундаментальних змін у післявоєнному мистецтві ні автор, ні сам твір не можуть бути повноцінно осмислені на основі методологічних принципів, відпрацьованих радянським мистецтвознавством попереднього п'ятдесятиріччя, що розвивалося ізольовано від світової гуманітарної науки. Виникають потреби у нових критеріях оцінки і оновлених методологічних рішеннях, застосованих при осмисленні цільної картини новітнього мистецтва для наукового дискурсу останніх років. Постмодернізм справив значний вплив на театральне мистецтво, починаючи з 1980-х. З'явилися раніше невідомі принципи побудови зв'язків у системі «актор-роль-глядач», змінилася композиція вистави і її поетика. Все це поставило нові завдання перед мистецтвознавством в методології аналізу вистави.

Сучасна наука дозволяє дослідникам в різних галузях гуманітарного знання застосовувати такі дефініції, як «біологічне поле», що розширює розуміння понять «психічна енергія» і «енергія мислення», або поняття «фізичного вакууму», яке розкриває особливості «тонкого» нематеріального світу. Стосовно документального театру вважаємо доцільним використання понять «культурне поле», «енергія мислення» і «ефект зцілення», для повнішого і глибшого аналізу цього виду театру, як об'ємного і багатовимірного явища реальності. Посткласичний художній авангард, відрефлексований сучасним мистецтвом є «онтологією чуттєвості і феноменологією виразних форм, які створює і концептуально, і візуально-пластично творець як філософ» [3, с. 80–91]. Зважаючи на те, що мистецтво взагалі розглядаючи світобудову не може бути науково уточненим без можливості розширення значень. Саме тому варіативність засобів виразності всередині твору і варіативність описово-методологічних конструкцій ззовні — є базовими енергоресурсами мистецтва. Деякі вітчизняні фахівці виділяють окремі проблеми сучасного мистецтвознавства, намагаючись визначити його роль в системі гуманітарних наук. Наприклад, за І.Д. Сабліним такої науки як мистецтвознавство на даний момент немає, разом з тим за Ю.М. Шором, духовне переживання історії мистецтва сприяє її становленню як гуманітарної дисципліни [5]. Крім того, мистецтвознавство може розглядатися в контексті теорії систем, кібернетики, семіотики, теорії моделювання, теорії цінностей, а естетика ж передає мистецтвознавству дослідницький досвід різних наук. Для дослідження документального театру як виду мистецтва саме естетика, на наш погляд, суттєво доповнює поняття «мистецтва» у культурі. Існує досить багато визначень поняття «мистецтво» опрацьованих багатовіковим досвідом вчених,

дослідників мистецтва, але ми схильні розуміти мистецтво як особливий вид духовно-практичного освоєння дійсності за законами краси у художньо-образній формі.

Суть трансформацій культури в епоху постмодерну зводиться до переходу на знакове моделювання реальності замість її безпосереднього відображення, тобто до симуляції дійсності до повного стирання відмінностей між уявним і реальним. Реальність «поступається» місцем гіперреальності «симулякрів», фальсифікуючих всі культурні та соціальні феномени, і навіть сам суб'єкт, який нав'язані, сфальсифіковані бажання починає сприймати як реальні.

Неможливість ігнорування міждисциплінарного характеру мистецтва засновується на його «зоровій подвійності», що звернена водночас на зриме і на глядача. Де з одного боку відбувається гуманітарне підсумовування естетики і теорії мистецтва з історією, соціологією, філософією, психологією, педагогікою, з іншого — вивчення мистецтва з позиції математики, біології, психофізіології тощо. Новою нетрадиційною системою творчого мислення стала експериментальна, мистецька практика, а мистецтво виявилось єдиною, комплексною формою духовного та культурного буття людини.

На рубежі XIX–XX ст. домінувала основна формальна Віденська (Європа і США) школа (Г. Вельфлін, А. Шпітцер, Б. Зейферт, А. Гільдебранд, О. Вальцель, К. Фосслер тощо). Було розроблено поняття «художнього бачення», «художньої волі» та концепція майже повної автономії мистецтва від дійсності. Німецька школа поєднала в собі ретельний і глибокий мікроаналіз конкретного матеріалу історії літератури, образотворчого мистецтва, музики, естетичний аналіз і стильовий аналіз. Сучасне мистецтвознавство характеризується двома рівнями дослідницької думки: накопиченням нових фактів історії мистецтва і розкриттям закономірностей художньої творчості, коли виникає потреба в методології, що обумовила формування теоретичного мистецтвознавства у XX ст. В сучасній посткласичній культурі активно намічена тенденція до використання неформалізованого естетичного досвіду в наукових цілях. Відбувається поступове руйнування кордонів між наукою мистецтвом через своєрідне «повернення» до давньосхідних і платонівських парадигм мислення на новому рівні (злиття всіх проявів культури в єдину форму пізнання і відхід від спектрального мистецтва), де будь-який науковий текст може бути науковим і навпаки.

Втім для дослідження документального театру, як окремого виду театру базисно необхідна мистецтвознавча методологія з її ґрунтовними поняттями аналізу твору мистецтва. Формою мислення у мистецтві виступає художній образ. Це основа будь-якого виду мистецтва, а спосіб творення художнього образу — головний критерій приналежності до різних видів мистецтва. Процес

мислетворення художнього образу має циклічну природу: образи виникають у свідомості людей під впливом реальної дійсності, можуть бути відтворені і інтерпретовані уявою, на основі якої художник створює нову реальність — художній образ, який в свою чергу викликає у свідомості реципієнта низку нових образів. У дослідженні ми акцентуємо увагу на особливостях документального театру в усіх його проявах, розуміючи під особливістю — своєрідність, характерну властивість, відмінну рису будь-чого або будь-кого, що наділяє об'єкт елементами унікальності і неповторності. Характер дослідження документального театру повинен бути комплексним з використанням мистецтвознавчого і культурологічного підходів які дозволяють дати цілісний аналіз досліджуваного об'єкта і виявити об'ємність зв'язків цього виду театру з різноманітними явищами сучасної культури, а також визначити його роль і місце в сучасному культурному просторі.

У новому типі культури, який на даний момент розвитку людства знаходиться на стадії становлення та теоретичної артикуляції, актуальним є використання міждисциплінарних термінів, що найповніше розкривають багатовимірність окремого явища. Саме тому термін «дисипативна система» надає документальному театру, як явищу, можливість конкретизуватися на усіх рівнях (як явище культури, як явище мистецтва, як явище театрального мистецтва, як вид театру, як окрема режисерська, драматургічна або акторська техніка). «Дисипативна система» — це відкрита система, що абсолютизує собою стійкий стан, який виникає в неврівноваженому середовищі за умови розсіювання енергії, яка надходить ззовні. Новий тип культури базується на постійній дисипації, що прагне досягти аттракторного стану всередині себе самої. Мистецтво в системі культури дуже наглядно демонструє сутність дисипативних процесів. Творчість як діяльність є найскладнішою нелінійною системою, і керувати нею «командними» і «адміністративними» методами не вдається, необхідно враховувати структурування, що відбувається в ній за законом даної системи. Прагнення до стійкості в зазначених складноорганізованих системах здійснюється при спрямованості діяльності творчості до аттрактивної мети, тобто до стабільності. Аттрактивною суттю розвитку творчості (зокрема театральної) можна вважати пошук істини або ідеалу. І тут важливою методологічною проблемою дослідження стає те, що для створення документальної вистави використовуються твори і матеріали авторів, які мають різні погляди на мистецтво і реальність, тому варіативність категорії «правди» розглядається як необхідна складова.

Також у дослідженні можливе використання досягнень семіотики, що поставила низку важливих питань у вивченні театральної системи. Вона показала, що знаковість є однією з фундаментальних властивостей театрального мистецтва. Проте вивчення певних сторін театру, у відношенні системи «глядацька

зала — сцена», не має ще закінченого систематичного узагальнення з точки зору теорії знака. Мистецтво довго не користувалося здобутками семіотичного аналізу, і навіть зараз, після декількох десятиріч напружених пошуків семіотичних підстав арт-процесів виникають складнощі.

Інноваційний характер документального театру, як суперечливого явища сучасної культури, що виконує перетворювальну, комунікативну, компенсаторну функції й функцію реалізації окреслює його естетичну програму орієнтовану на «реальність», «документалізм», «нове», «актуальне», автентичність висловлювання, активну позицію публіки, пошук власних культурних джерел, провокацію, верховенство тексту в театрі. Характеристики документального театру часто співпадають з характеристиками посткласичної культури взагалі: неосаянність, строкатість, багатозначність, уривчастість театрального часу, процесуальність, фікціональність, гетерогенність, позатекстуальність, плюралізм, множинність кодів, диверсія, повсюдність, перверсія, актор як дійова особа і одночасно центральна тема, деформація, функція тексту як базового матеріалу, деконструкція, ставлення до тексту як до авторитарної і архаїчної інстанції, відмова від інтерпретації тощо. Тобто традиційна драматична конструкція театру змінилася на «нову» і знаходиться в процесуальній зоні, яка на даний момент відходить від тотальної реконструкції. Таке тяжіння до відходу від хаотичної постмодерністської естетики в сучасній театральній практиці Заходу в останні роки часто визначається терміном «постдраматичний театр» (Х.-Т. Леманн) [4, с. 104–112]. Втім точного визначення цього терміну досі не виявлено. Дехто вважає, що мова йде про хепенінг, інші — про естетику проектів, в реалізації яких крім акторів беруть участь художники, поети, танцівники, дехто постдраматичний театр співвідносить з театром тексту тощо. Вважаємо доцільним в роботі ввести документальний театр, для збільшення об'єму його розуміння, в зону театру постдраматичного. Ця думка не є аксіомою, гіпотетичне припущення існування подібного зв'язку надає можливість простежити багатовимірність документального театру, театру взагалі, мистецтва і зокрема культури. Мова йде про глобальну зміну оптики театрального двостороннього сприйняття «глядач-сцена», яке зачіпає всі зацікавлені сторони: режисерів, акторів, драматургів, глядачів, критиків і дослідників. Це не означає, що всі театральні форми останніх десятиліть відповідають постдраматичній парадигмі, мова йде про логіку розвитку самої ідеї театру. «Новий театр» в системі «нової культури» як поняття в ході історії застосовувалися до різних концепцій, які в свою чергу були направлені на заміну застарілих форм новими. Дослідник сучасного театру і «Нової драми» І.М. Болотян називає саме документальний театр найяскравішим експериментальним проектом у руслі сучасного театрального авангарду [2, с. 23–24].

Хоча власного апарату «нова форма» ще не створила, існують окремі характеристики, які свідчать про відмінність постдраматичного театру у ситуації «пост постмодерну», в якій починає та розвивається постдокументалізм. Виникає абсолютно новий, багат шаровий театральний ландшафт, закони якого ще не встановлені: образи більше не ілюструють сюжет, стираються жанрові межі, кристалізуються форми унікального або серійного проекту (події) з активним пошуком нових контактних зон, нових відповідностей між різними практиками, інституціями, просторами, структурами і людьми. Експериментальна природа постдраматичного театру наголошує на необов'язковості бути зрозумілою, результати можуть розчаровувати, а потенціал розвитку може бути глибоко прихований, окремі віртуальні, візуальні, вербальні тощо елементи можуть сприйматися як «знак», ніяк не сприйматися або одночасно щось позначати і не позначати нічого. Саме цей момент виявляється глибинно-важливим при вивченні документального театру і його «постформ». У сучасній науковій ситуації, де театральна семіотика охороняє інтерпретаційні стратегії театру, наше дослідження потребує надати дискурсу про документальний театр можливість орієнтуватися на знак, який має право не нести в собі сенс, спираючись на ідеї І. Канта про предмет і уяву про нього. Тобто конкретна аудиторія, тема, час презентації вистави можуть спровокувати знак до самостійної самоідентифікації. І на наш погляд це ще один парадокс сучасної культурної дисипативної процесуальної ситуації: створення значення для його ліквідації і ліквідація об'єкту для створення нового смислу відбуваються в культурі, соціумі і мистецтві одночасно. Можна припустити, що цей процес в документальному театрі інтуїтивно тяжіє до автентичності, ігноруючи художню макроструктуру, якою і є класична драма, що навіть найреалістичнішими методами створює лише подобу життя, де кожен елемент є знак, а кожен знак несе в собі сенс, тоді як реальне життя може відбуватися без знаково-сенсової ілюзії.

Мистецтво взагалі концептуалізувалося за рахунок того, що метою художніх практик замість репрезентації стало переживання реальності: реального часу, реального простору, реального тіла, колективне переживання моменту без концентрації на реалістичності репрезентативного матеріалу. Змінюється і завдання глядача — йому більше не потрібно старанно реконструювати задум автора, відновлювати мотивацію створення художнього об'єкту, завданням глядача стає мобілізація власних здібностей співчуття і переживання, тобто активізація власного інтелектуально-емоційного унікального апарату. Змінюється природа акторської поведінки, яка існує в зоні «перформенного спостереження», не граючи роль, він надає реципієнту провокативну можливість спостереження за спостереженням (наприклад, техніка присутності, подвійність перевтілення і комунікації, «психодрама», сценічне свідectво тощо).

Підсумовуючи необхідно відзначити: на даному етапі мистецтвознавство активно долає брак оновлення методологічної бази та термінологічного апарату, ініціюючи активні пошуки нових методологічних парадигм, необхідних для осмислення й глибокого дослідження мистецтва ХХІ ст. Сучасне мистецтво, а з ним і документальний театр, не тільки є різноманітною формою свідомості, яка спрямована до високих не дидактичних і не описових ідеалів. Це відкрита морфогенетична система, що увесь час поповнюється конвергентною (компромісною) взаємодією всіх планів буття і мислення. Загальнонаукове пізнання відходить від переважання матеріалізованих концепцій на користь енергоінформаційного мислення, яке базується на мислетворенні. У мистецтвознавчому дослідженні художнє мислення залишається єдиним засобом пізнання, тоді як міждисциплінарний та інтегральний характер мистецтвознавства дозволяє розробити нову методологію для дослідження такого процесуального і багатозначного виду театрального мистецтва як документальний театр.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з уточненням міждисциплінарної методології у процесі дослідження документального театру як явища сучасної культури і пост традиційного мистецтва. Теоретично-методологічне висвітлення зазначеного аспекту сприятиме створенню навчальних програм для фахівців у галузі театрального мистецтва і суттєво допоможе у мистецтвознавчих дослідженнях проблем присвячених різним формам, жанрам, напрямам і видам сучасного театру.

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. — М., 1995.
2. Болотян И. М. О драме в современном театре: verbatim // Вопр. лит. — 2004. — № 5.
3. Коваль О. В., Мархайчук Н. В. К вопросу о методологии исследования современных художественных процессов (У. Эко и анализ «новой изобразительности») // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. — Х., 2006. — № 1.
4. Леманн Х.-Т. Постдраматический театр / Пер. с нем. Ю. Лидерман [пер. вып. по изд.: *Lebmann H.-T. Postdramatisches Theater.* — Frankfurt a/Main, 1999] // Новое лит. обозрение. — 2011. — № 111.
5. Шор Ю. М. Очерки теории культуры: Учеб. пособие / Ленингр. гос. ин-т театра, музыки и кинематограф. им. Н. К. Черкасова. — Л., 1989.

Анотація. В статті О. Анчел «Міждисциплінарний характер дослідження документального театру як явища сучасної культури» аналізуються трансформаційні процеси міждисциплінарного дослідження документального театру, як явища сучасної посткласичної культури. Розглядається необхідність включення у дослідження підходів і методів суміжних з мистецтвознавством галузей наук і окремих понять.

Ключові слова: документальний театр, міждисциплінарний характер дослідження, сучасна (посткласична) культура, дисипативна система, постдраматичний театр.

Аннотация. В статье Е. Апчел «Междисциплинарный характер исследования документального театра как явления современной культуры» анализируются трансформационные процессы междисциплинарного исследования документального театра, как явления современной постклассической культуры. Рассматривается необходимость включения в исследование подходов и методов смежных с искусствоведением областей наук и отдельных понятий.

Ключевые слова: документальный театр, междисциплинарный характер исследования, современная (постклассическая) культура, диссипативная система, постдраматический театр.

Summary. In article «The interdisciplinary nature of documentary theater research as a phenomenon of modern culture» by O. Archelis given analysis of the transformation processes of interdisciplinary documentary theater research are analyzed as a phenomenon of contemporary post-classical culture. Review of need for inclusion of approaches and methods related to the fields of art criticism studies, and certain concepts.

Keywords: documentary theater, nature of interdisciplinary research, the modern (post-classical) culture, dissipative system, post-dramatic theatre.